

Igekötők a Mongolok titkos története nyelvében

Legutóbb (NyK. LXX, 181–190) megpróbáltam beszámolni az általam igekötőnek nevezett mongol nyelvi jelenség problémáiról a nyelvtan szempontjából. Most ennek a dolgozatomnak az eredményeit felhasználva a XIII. század mongol nyelvállapotának legjelentősebb szövegét, a Mongolok titkos történetét¹ igyekszem vallatóra fogni az igekötők kérdésében.

1. A Titkos történet szövegének igekötős anyagát az alábbiakban teljes egészében közlöm:

- (1) *qa'an-u emüne č'e'l usun-i hoqtoru č'eügen čilawun č'e'ürü dobtulju öksü* 'a kán előtt az örvénylő vizet kiapasztanám, a fényes követ szétmállasztanám.' (147. fejezet)
- (2) *kebte'ül söni ordo horč'in gebte'ju e'üten daru'ju bayiqsat kebte'ül söni oroqun haran-i ekit anu d a l b a r u mürüs anu ba'utala čabčiju o'urutqun* 'Az éjszakai örök éjszaka a palotasátor körül helyezkedjenek el. Az ajtót őrző éjszakai örök az éjszaka [folyamán] behatolni szándékozókat — fejüket szét-, vállukat lehasítva — vessék ki.' (229. fejezet)
- (3) *kö'üd-ün aqa Joči ba qoyar büi je. qan ečige-de qolbaran güčün öksü. daldariqsan-ıyan d a l b a r u čabčildusu.* 'A fiúk bátyja J. és mi vagyunk. Kán atyának együttesen segítenénk. A tőle elhúzódókat lekaszabolnánk.' (255. fejezet)
- (4) *olon tarqagsan-u goyina qonoqsat kebte'ül-eče busut dotoqši jöričen oroqun haran-i bariqsat kebte'ül ekit anu d a l b a r u čabčiju o'ortuqai* 'Amint a sokaság szétoszlott, az éjszakázó éjszakai örökön kívül a szabályt megsértve belépni akaró más embereket az elfogatást eszközöző éjszakai örök — fejüket széthasítva — vessé ki.' (278. fejezet)
- (5) *tere kökidek Toqto'a-yin erüge de'ereče erkin e'ede inu oro'ju erkin e'ede inu e m b ü r ü da'ariju* 'Az ijedős T. házára rámenve, gyámoszlopát összetörve' (105. fejezet)
- (6) *Toqto'a beki-yin erüge de'ereče erkin e'ede e m b ü r ü da'arin oro'ju* 'T. beki házára, gyámoszlopát összetörve, rámenve' (109. fejezet)
- (7) *qa'an-u emüne č'e'l usun-i h o q t o r u č'eügen čilawun č'e'ürü dobtulju öksü* 'a kán előtt az örvénylő vizet kiapasztanám, a fényes követ szétmállasztanám.' (147. fejezet)

¹ Itt elegendő utalnom e fontos szöveg kiváló magyar kiadására (vö. A mongolok titkos története. Mongolból fordította LIGETI LAJOS. Budapest, 1962). jegyzetekkel és utószóval. illetőleg a mongol szöveg latin betűs átírására (vö. A mongolok titkos története. Közzéteszi LIGETI LAJOS. 223 l. Budapest, 1964. Mongol Nyelvemléktár III.) — Én a továbbiakban LIGETI LAJOS átírását használom.

- (8) *Ĵebe goyinaqŝi h u r b a tataŝu dobtulŝu sundurĉu ayisuqun dayyin-i daruba* 'Ĵ. a hátulról oldalazva, támadva, nyomába lépve érkező ellenséget megverte.' (247. fejezet)
- (9) *qal ke'eksen-tür qara gürü q a m q a r u dobtulŝu öksü* 'Amikor azt mondja — „Rajta!”, a fekete követ szétmorzsolnám.' (147. fejezet)
- (10) *ine'ebe ke'en Tayang qan k e m k e r ü geĉkileŝü'üi* — Nevetett! — T. kán [a koponyát] széttiporta.' (189. fejezet)
- (11) *tere söni Naiman buru uyilan gödölkün bolun Naqu de'ereĉe qulatĉu de'ere de'ere'en qutaqlalduŝu yasu hüsi-ben k e m k e r ü unalduŝu hünŝi'ü bayitala daruĉaŝu üküldüŝü'üi* 'Azon az éjszakán a menekülve vonuló najmanok a Naqu tetejéről lezuhanva, egymás hegyén-hátán kavarogva, tagjaikat összetörve, mint kidöntött fatörzsek összenyomódva elpusztultak.' (196. fejezet)
- (12) *gür ke'eksen qaŝar-a kökő gürü k e'ü r ü qal ke'eksen-tür qara gürü qamqaru dobtulŝu öksü* 'Amikor azt mondja — „Élőre!”, a kék követ szétzúznám! Amikor azt mondja — „Rajta!”, a fekete követ szétmorzsolnám!' (147. fejezet)
- (13) *qoŝdaqsan-ıyan borbin-ıyan k i n g g ü r ü ĉabĉildusu* 'A [töled] elmaradó-zóknak sarka inát átvágnánk!' (255. fejezet)
- (14) *ekes kö'üt aqa-nar de'ü-ner ŝikui hoi-tur qorqolaŝu Belgütei mudut q u q u r u tatalaŝu ŝibe'e bariŝu* 'Anyák, fiúk, bátyák, öccsök a sűrűségben magukat elsáncolva, B. fákat kitördelve, torlaszt emelve' (79. fejezet)
- (15) *qutuq e'ede inu q u q u r u da'ariŝu* 'Szent ajtaját összetörve' (105. fejezet)
- (16) *qutuq e'ede inu q u q u r u da'ariŝu* 'Szent ajtaját összetörve' (109. fejezet)
- (17) *Taiĉar-un niru'u inu q u q u r u qarbuŝu ala'at* 'T. gerincét keresztüllőve megölte, és' (128. fejezet)
- (18) *modun-u geŝi'üt q u q u r u tatalaŝu* 'Faágakat letördelve' (132. fejezet)
- (19) *Belgütei niru'u inu q u q u r u tata'at ĉirĉü o'orkiŝu yorĉiba* 'B. [Büri bökő] hátgerincét megroppantotta, [és őt] elvonszolva, félredobva, távozott.' (140. fejezet)
- (20) *minu ĵebelegü aman ĉaqan qula-yin aman niru'u inu q u q u ken qarbul'a* 'Fehérpofájú harci pej paripámnak első csigolyáját keresztül ki lőtte?' (147. fejezet)

2. Ebből a korpuszból a következő elemeket emelem ki:

1. *ĉüürü* 'szét' (1)
2. *dalbaru* 'szét' (2—4)
3. *embürü* 'szét' (5—6)
4. *hoqtoru* 'ki' (7)
5. *hurba* 'oldalt' (8)
6. *qamqaru* 'szét' (9)
7. *kemkerü* 'szét' (10—11)
8. *ke'ürü* 'szét' (12)
9. *kinggürü* 'át, keresztül' (13)
10. *ququ* 'át' (20)
11. *ququru* 'át, keresztül' (14—19).

Ezek azok az elemek, amelyek a mongol igekötőkre jellemző feltételeknek (vö. NyK. LXX, 181—185) megfelelnek. Tehát ezek a Titkos történet szövegének igekötői.

3. A Titkos történet szövegének igekötői morfológiailag két csoportra oszthatók: gyök és származék igekötőkre.

3.1 Gyök igekötő a *hurba* 'oldalt' (8) és a *ququ* 'át' (20). Ezek a mai mongol gyök igekötők (vö. i. m., 185) pontos megfelelői.

A *ququ* 'át' gyök igekötőt HAENISCH és PELLIOT *ququs* v. *ququru* formában próbálják kijavítani.² Azonban ilyen javításra már csak a *hurba* 'oldalt' gyök igekötő miatt sincs feltétlenül szükség.³

3.11 A gyök igekötőkkel különféle képzők társulhatnak. A szövegben a következő példákat találni:

1. -*či*- átható igeképzővel:

hoqto.či- 'elvág, elmetsz vmit': *hoqto*.

ququ.či- 'szét-, vagy összetör': *ququ*.

2. -*ra*-/*re*-/*rü*-/*r*- visszaható igeképzővel:

čeu.re-, *čewü.rü*- 'széttörök, szétdarabolódik': *čeu*-, *čewü*.

hoqto.r- 'lemetszódik': *hoqto*.

kinggü.ri- 'lemetszódik, elvágódik vmi': *kinggü*.

ququ.ra- '(el-, össze-, meg-) török': *ququ*.

3. -*ri*- műveltető vagy átható igeképzővel:

hoqto.ri- 'lemetsz, elvág vmit': *hoqto*.

kinggü.ri- 'levág vmit': *kinggü*.

4. -*l*- erősítő vagy gyakorító igeképzővel:

hoqto.l- 'levág': *hoqto*.

kemke.l- 'szétvág vmit': *kemke*.

kinggü.l- 'levág, elvág vmit': *kinggü*.

ququ.l- 'eltör vmit': *ququ*.

5. -*ul.sun* képzőekkel:

qamqa.ul.sun 'egy steppei gyomnövény neve': *qamqa*.

6. -*s* határozóképzővel:

ke'ü.s 'a közepén át': *ke'ü*.

kinggü.s 'a közepén keresztül': *kinggü*.

ququ.s 'a közepén szét': *ququ*.

Ilyenformán a gyök igekötők a Titkos történet szövegében és korában nyitott morfémák voltak. Pontosan úgy, ahogyan a mai nyelvjárások gyök igekötői is nyitott morfémák (vö. i. m., 186).

3.2 Lényegében ide tartozik a -*ru*/*rü* igekötőképzővel való képzés problémája is. Ezzel a képzővel egy gyök + *rU* típusú származék igekötő képződik. A Titkos történet szövegében kettő kivételével ez az uralkodó típus.

A gyök + *rU* típusú származékigekötő mögött semmiféle kötött morfémát nem találni. Ez az igekötő típus tehát már a Titkos történet korában is a mai nyelvjárások azonos (Pr. *rA*) típusú igekötője módján viselkedik. (Vö. i. m., 186.)

² Vö. HAENISCH, Wörterbuch zu *Manghol un Niuca Tobca'an*. Leipzig 1939. 71. l., és PELLIOT, Histoire Secrète des Mongols. Paris 1949. 42. l.

³ LIGETI a *ququ* olvasatot nem is javítja. L. szövegkiadásának 147. fejezetét.

3.21 A Titkos történetbeli *rU* igekötő képző kérdésében nyilatkozott STREET is. Ő ezt a képzőt a határozói igenévképzők közé sorolja, és ennek megfelelően a gyök + *rU* típusú igekötőt határozói igenévknek tekinti. (Vö. STREET, JOHN CHARLES, *The Language of The Secret History of the mongols*. New Haven, Connecticut, 1957, 3.3212.) STREET állásfoglalása több szempontból is kifogásolható.

Morfológiailag a határozói igenév a mongolban egy igető és valamelyik határozói igenévképző összege, amely igenévképző a jelentéstől függetlenül bármelyik igetővel társulhat. Ezzel szemben a gyök + *rU* típusú igekötő egy gyök igekötő, azaz egy quasi-névszói tő (vö. BESE: i. m. 189) és a *rU* képző összege. Ilyenformán származék igekötőnk és a határozói igenevek a morfológia síkján nem azonos minőségek.

Kétségtelen, hogy a mongolban a morfológiai szerkezetben mutatkozó különbségek a szintaxis síkján sokszor közömbösek. Ilyenformán a *čeu.rü* 'szét', *dalba.ru* 'szét', stb. származék igekötőket szintaktikai szerepük szerint akár a határozói igenevekkel egyenrangú elemeknek is felfoghatnánk. Mégsem tesszük ezt. Ugyanis a STREET által konverbiumnak (i. m., 3.3212) tekintett típusok szintaktikai disztribúciója is sokban eltérő. És ebben a vonatkozásban az eltéréseknek már fontos szerepük van.

4. Az eszmecsere itt lényegében az igekötő + igető szerkezet jellegének a megítélése körül folyik. A Titkos történet szövegében ezek az igekötő + igető szerkezetek a következők:

1. *čeu.rü dobtul-* 'szétmállaszt' (1)
2. *dalbaru čabči-* 'széthasít' (2, 4)
3. *dalbaru čabčildu-* 'együtt széthasítják' (3)
4. *embürü da'ari-* 'összetör' (5–6)
5. *hoqtoru dobtul-* 'kiapaszt' (7)
6. *hurba tata-* 'oldalazva vonul, ház' (8)
7. *qamqaru dobtul-* 'szétmorzsol' (9)
8. *kemkerü gečkile-* 'széttipor' (10)
9. *kemkerü unaldu-* 'összetörik egymást' (11)
10. *ke'ürü dobtul-* 'szétzúz' (12)
11. *kinggürü čabčildu-* 'együtt átvágnak vmit' (13)
12. *ququ qarbu-* 'keresztüllő vmit' (20)
13. *ququru tata-* 'megroppant vmit' (19)
14. *ququru tatala-* 'kitördel vmit' (14, 18)
15. *ququru da'ari-* 'összetör vmit' (15–16)
16. *ququru qarbu-* 'keresztüllő vmit' (17)

Választ kell keresnünk arra a kérdésre, hogy hová is tartoznak a Titkos történet szövegének ezek a konstrukciói? A külső morfológiába, azaz a szintaxisba-e, avagy a belső morfológiába, tehát az összetételek közé?

4.1 A kérdés eldöntésére legyen szabad idézni a 147. fejezetből való *če'el usun-i hoqtoru čeu.gen čilawun čeu.rü dobtulju öksü* 'az örvénylő vizet kiapasztanám, a fényes követ szétmállasztanám' (1) megnyilatkozást. Ha ebből elmaradna a *dobtulju* 'támadva', vagy kiesnék a *hoqtoru* 'ki' igekötő, a megnyilatkozás nyomban értelmét vesztené. Egy **hoqtoru öksü* vagy **čeu.rü öksü* nyilvánvaló képtelenségnek tűnik éppen úgy, mint ahogyan képtelenség

lenne egy *če'el usun-i dobtulju öksü, illetőleg *čeuigen čilawun dobtulju öksü féle megoldás is. A dobtul- 'megtámad, ráront' ige ugyanis sem az usun 'víz', sem a čilawun 'kő' szavakkal tárgy-ige viszonyban nem állhat. Ez pedig fontos kritérium (vö. BESE, i. m., 182, és 189). Ilyenformán itt hoqtoru dobtulju 'kiapasztva' és čeuü dobtulju 'szétmállasztva' a szintaxis síkján összetartoznak, és oszthatatlan tömböt alkotnak. Ezért a Titkos történet szövegének igekötő+igető szerkezetei a belső morfológiába, az összetételek közé, illetőleg a lexikonba tartoznak. Pontosan úgy, mint a mai nyelvjárások igekötő+igető szerkezetei (vö. BESE: i. m. 184–185).

Az igekötő és igéje kapcsolatának ez a lényeges mozzanata rejtve maradt STREET előtt. Ezért szintaktikailag is elhibázott nála az igekötőknek a határozói igenevek közé való besorolása.

5. Az igekötő és igéje kapcsolata a Titkos történet szövegében tizennégy esetben (1, 3–6, 8–11, 13–19) megszakítás nélküli kapcsolat. Pontosan úgy, ahogyan a mai mongol nyelvjárásokban az megfigyelhető (vö. BESE: i. m. 187). A megszakításra négy példa van. Ezek értelmezése külön feladat.

5.1 A Titkos történet szövegében az igekötő és igető kapcsolatának folyamatosságát (20) -ban a ken 'ki?' kérdőszó szakítja meg. A példa igen érdekes, mert modern mongol korpuszunkból ilyenfajta megszakításra csak a bü tiltószóval van adatunk a burjátból, illetőleg az ese tagadószóval a kalmükből. Ugyanakkor ilyen megszakítás az irodalmi halhában a norma ellen van (vö. BESE: i. m., 186). Valójában ez a helyzet a burjátban is. Ennek oka pedig az, hogy a tiltás, illetőleg tagadás, vagy éppen a kérdés ilyenkor tulajdonképpen nem az igére külön, hanem az igekötő+igető összetételre, mint egészre vonatkozik (vö. BESE, i. m., 183–184). Az ilyen megszakítás azonban még nem zárja ki az igekötő+igető összetételszerűségét.

5.2 A Titkos történet szövegében a folyamatosság sajátos megszakításait (2, 7, 12) példái képviselik. Ezeket a következőképpen lehet felbontani, illetőleg ábrázolni:

$$\begin{array}{l}
 \text{qa'an-u emüne} \left\{ \begin{array}{l} \text{a) } \text{če'el usun-i hoqtoru} \\ \text{b) } \text{čeuigen čilawun čeuü} \end{array} \right\} \text{ dobtulju öksü (2)} \\
 \dots \text{oroqun haran-i} \left\{ \begin{array}{l} \text{a) } \text{ekit anu dalbaru} \\ \text{b) } \text{mürüs anu ba'utala} \end{array} \right\} \text{ čabčiču o'oritqun (7)} \\
 \text{a) } \text{gür ke'eksen qaĵar-a kökö gürü ke'ürü} \\
 \text{b) } \text{qaĵ ke'eksen-dür qara gürü qamaqaru} \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{a) } \text{gür ke'eksen qaĵar-a kökö gürü ke'ürü} \\ \text{b) } \text{qaĵ ke'eksen-dür qara gürü qamaqaru} \end{array}} \right\} \text{ dobtulju öksü (12)}
 \end{array}$$

Itt az a) és a b) szekvenciák mellérendelésben vannak. Mivel a mongolban az igekötő igéjével összetételt alkot, ezek a szekvenciák ál-szintagmák (vö. BESE: i. m., 184, 187).

6. A Titkos történet szövegében előforduló igekötők, illetőleg igekötő+igető összetételek, a sorrend megszakításai, az igekötős szekvenciák mellé-

rendelése stilisztikailag mind külön problémacsoportot képeznek. Megfelelő előmunkálatok híján erről itt most csak nagy általánosságban szólhatok.

6.1 A mai mongol nyelvjárásokban az igekötő + igető összetételek gyakorisága igen alacsony. Ezért használatuk stilisztikai szempontból jelentős. A hús előfordulást a Titkos történet korpuszához viszonyítva ugyancsak alacsony gyakoriságnak lehet tekinteni. Ilyenformán az igekötő + igető összetételek a Titkos történet szövegében is a tartalom felől közelítve rendkívüli mértékben emelik ki a mondanivalót, fokozzák asszociáció-teremtő hatását.

6.2 A szintaktikai szerkezeteknek is van stilisztikai értékük, amit előfordulási arányuk kifejezhet. Ilyen értelemben (2, 7, 12) mellérendeléses áll-szintagmái igen értékes példák. Az ilyen megoldások gyakorisága a mai mongol nyelvjárásokban rendkívül alacsony. A Titkos történet korpuszánál tízszer nagyobb mai nyelvjárási halmazból is alig néhány hasonló szerkezet mutatható csak ki. Relatív nagyobb gyakoriságuk a Titkos történet szövegében még nem mond ellent a modern anyagból levonható következtetésünknek, annak, hogy ezek a mellérendeléses áll-szintagmák a Titkos történet nyelvében is stilisztikai különlegességeknek tekinthetők.

A mellérendeléses áll-szintagmák felhasználása a mai nyelvjárásokban más szempontból is korlátozott. Ilyenek csak a szépprózában, illetőleg a hősi epikában fordulnak elő. Ezért — gondolom — beszélt nyelvi tények a Titkos történet szövegében és korábban sem lehettek.

7. A Titkos történet esetében — most nem említve sok más korabeli emléket — a mongolisztika a XIII. századból egy rendkívül gazdag szókinccsel és nyelvtannal rendelkező forrás birtokában van. Egyelőre mégsem tudja egyetlen mai nyelvjárással sem azonosítani a Titkos történet nyelvjárását. Az okot itt most nem részletezhetjük. Remélhetjük azonban, hogy a kutatások előrehaladtával nyerünk még fogódzókat a történeti dialektológia számára is. Mindenesetre ebből a szempontból az igekötők példája tanulságos lehet.

7.1 A Titkos történet szövegében a gyök típus két előfordulásával szemben a gyök + *rU* származék típus az uralkodó. A modern nyelvjárások egészen más képet mutatnak.

Az irodalmi burjátban a gyök típushoz képest a származék gyök + *rA* mintegy tízszer ritkábban fordul elő. Ugyanakkor az irodalmi halha, vagy kalmük nem tűrik meg ezt a származék típust. Sőt ennek a típusnak a gyakorisága a beszélt halhában és kalmükben is rendkívül alacsony. Tehát a két típusú igekötő gyakoriságát, felhasználási lehetőségeit tekintve a mai mongolban a Titkos történet nyelvjárásához még a burját nyelvjárás áll a legközelebb.

Lehet, hogy véletlen, de ugyancsak érdemes megjegyezni, hogy (2, 7, 12) mellérendeléses áll-szintagmáira a legszebb megfelelések ugyancsak a mai irodalmi burjátból kerültek elő. A Titkos történet nyelvjárása és a mai burját közötti közvetlen genetikai kapcsolatra azonban ezekből az adatokból még nem következtethetünk.

Verbal Prefixes in the Language of the Secret History of the Mongols

This paper treats of those Mongolian verbal prefixes that are found in the language of the Secret History of the Mongols (13th century).

1. The verbal prefixes of the SH can be divided morphologically into two groups: root preverbs and derivative preverbs (with *.rU* suffix), exactly like the verbal prefixes of the modern Mongolian dialects.

2. On the level of syntax the verbal prefix + verb stem complex is a compound in the SH, too.

3. The verbal prefix and the verb stem are already uninterruptedly connected in the SH, exactly as in the modern dialects.

The continuity of the verbal prefix + verb stem complex is broken once in the text of the SH by the interrogative word *ken* 'who?'. Three passages (2, 7, 12) of the text of the SH represent special breaks. These sequences *a*) and *b*) are co-ordinated. These co-occurrences are manifestations of a kind of economy of the language, i. e. expressions of elegant style.

4. Stylistically the verbal prefix + verb stem complexes, breaks of sequences and co-occurrences, appearing in the text of the SH, increase the stylistic value of the content, i. e. can be vernacular data.

(This paper was published in English in the *Acta Orientalia Hungarica*, XXII: 123—132.).

LAJOS BÉSE

